

natuur gegevenheid is, geeft men haar onbewust de gedaante van een onvermijdelijke konstellatie . . . (p. 16).

Dit argument kan men binnen het bestek van een recensie nauwelijks adequaat becommentariëren. In het kort het volgende: het fundamentele misverstand lijkt me hier de verwarring van het niveau van de uitspraken betreffende het object met dat van het object zelf. De (zgn.) onveranderlijkheid van natuurwetten (niet de natuur) wordt gecontrasteerd met de veranderlijkheid van de sociale realiteit (niet met die van evt. uitspraken daarover). Om uit de veranderlijkheid van de sociale realiteit te konkluderen dat historische processen niet aan bepaalde wetmatigheden onderworpen *kunnen* zijn is slechts een voorbeeld van onzorgvuldig redeneren. Ook de natuur is veranderlijk.

Er speelt door dit alles nog een ander misverstand heen. De idee nl. dat het bestaan van menselijke vrijheid onverenigbaar is met nomologische kennis betreffende het sociale leven. Weber heeft dit misverstand al aan het begin van deze eeuw bestreden in zijn verhandeling over Roscher en Knies. De sociologie is echter weinig accumulatief. Bepaalde dingen moeten steeds opnieuw gezegd worden.

Het zou me niet onwelkom zijn wanneer Hoefnagels de verantwoordelijkheid voor de opinies die ik hem toeschrijf niet wenst te accepteren. Misschien laat hij ons dan ook wat van de bezwaren horen die hij in zijn voorwoord tegen de 'Frankfurter Schule' zegt te hebben.

Repliek van H. Hoefnagels

De recensent zal zelfs van iemand die bij hem overkomt als een 'beminnelijk mens' geen zachtzinnige reactie verwachten op een recensie, waarin Weber opgevoerd wordt om te suggereren, dat *Kritische Sociologie* moeilijk serieus genomen kan worden. Het is daarom bijzonder te waarderen, dat hij mij uitnodigt een nawoord te schrijven. Misschien mag ik uit dit gebaar opmaken, dat hij niet gelukkig is met het tendentieuze karakter, dat de bespreking heeft aangenomen. Hij zal het dan niet als misbruik van de door hem geboden gelegenheid zien, dat ik deze benut om erop te wijzen, dat irritatie hem verhinderde het werk zakelijk te bespreken.

Aangeven, zoals de recensent vraagt, welke opinies hij mij ten onrechte toeschrijft, is in een aantal punten een simpele zaak. Ik ben niet van mening — en evenmin de Frankfurters —, dat kritische sociologie niet ingewikkeld hoeft te zijn, dat afwijzing van het positivisme noodzakelijk naar Frankfurt voert, dat historische processen niet aan wetmatigheden onderworpen *kunnen* zijn, dat menselijke vrijheid onverenigbaar is met nomologische sociologische kennis. Deze opvattingen worden overigens nergens in *Kritische Sociologie* verdedigd.

Moeilijker ligt de zaak daar, waar citaten moeten aantonen wat mijn gedachten-gang is. Ik kan hier slechts naar de kontekst, waaruit deze citaten gehaald zijn, verwijzen — zoals p. 50-52 en p. 100-102, aan te vullen met p. 138-140! —. Nadere kennisname hiervan volstaat om te konstateren, dat de weergave van mijn gedachten-gang niet helemaal betrouwbaar is.

Van bepaalde punten verwacht de recensent beslist niet, dat ik er mij van zal distancieren. Er zou geen reden zijn deze ter sprake te brengen, ware het niet dat de presentatie ervan, zacht uitgedrukt, weinig elegant is.

Als ik bij de Frankfurters, die niet over een uitgewerkte sociologie beschikken, een

belangwekkend sociologisch denken aantref, wordt dit gepresenteerd als een absurditeit. Acht de recensent het ook absurd, zo hoef ik hier slechts te vragen, Montesquieu of de Toqueville als belangwekkende sociologische denkers te beschouwen of pogingen te ondernemen om de sociologie van Marx te reconstrueren?

De informatie, dat ik, zoals de Frankfurters, de werkelijkheid meet aan haar eigen begrip, wordt bijzonder onaantrekkelijk verpakt. Dit procédé wordt gepresenteerd als het resultaat van enige filosofisch verdachte operaties. Niet vermeld wordt, dat het aan Hegel ontleed is, en dat het voorbeeld van de maatschappij, waarvan gevraagd moet worden dat zij maatschap verwerkelijkt, bij Marx te vinden is. Moet de recensent hier wegens onwetendheid verontschuldigd worden? Wat moet dan echter gedacht worden van de zelfverzekerdheid, waarmee hij hier eventjes vertelt, hoe de zaken gezien moeten worden?

Bij het geven van opheldering over mijn filosofische gedachtengang was de recensent overigens niet gelukkig met zijn greep. Veronderstellend, dat ik thomistisch geschoold ben, sleept hij telkens Thomas met de haren erbij. Hem ontging wat reeds een recensent n.a.v. mijn eerste werk opmerkte: dat ik evident niet bij Thomas maar bij Hegel in de school geweest was. Had hij in dit opzicht de plank niet misgeslagen, dan zou hij niet zo vreemd gestaan hebben tegenover de vereenzelviging van de inhoud van de rede met volwaardige menselijke ontplooiing en tegenover de onderscheiding tussen instrumentele rede (Verstand) en rede in volle zin (Vernunft). Ik moet eerlijk toegeven dat de pogingen van de recensent om mij met Thomas te associëren, mij hebben doen denken aan de door linkse en rechtse diehards graag toegepaste truc om zich van mij af te maken door het opplakken van een etiket — de ene keer is dat 'burgerlijk', de andere keer 'marxistisch'.

Tot dergelijke kwade vermoedens geeft de recensent zelf wel enige aanleiding. Reeds bij het aangeven van de opzet is het geven van zakelijke informatie niet zijn grootste zorg. Hij moet kwijt, dat de opzet, om het sociologisch denken der Frankfurters toegankelijk te maken voor lezers die niet met de dialektische denkwijze vertrouwd zijn, hem mishaaft. Uit terechtwijzingen moet blijken, dat — in overeenstemming met deze opzet — slechts de grote lijnen van het sociologisch denken van de Frankfurters worden weergegeven en dat vooral het positief waardeerbare daarin wordt benadrukt. De informatie, dat Adorno — omdat kritische vragen vooral op hem betrekking hebben — wat meer op de voorgrond treedt dan Horkheimer en dat Habermas — zoals in de laatste 25 paginas — slechts aandacht krijgt voorzover hij de traditie van de kritische theorie voortzet, wordt zo verpakt, dat zij past in het requisitoir dat de recensent wil houden. Trouwens op andere manier wordt hier nog met de waarheid gestoeid. Als ik schrijf over 'kritische studenten, die niet voor rede vatbaar leken', laat hij mij, om een tegenspraak te kunnen signaleren, spreken van voor geen rede vatbare studenten. Hij heeft het over een literatuurlijst, waarin een bepaald werk ontbreekt, terwijl het boek slechts een lijst bevat van afkortingen, gebruikt in de noten. Beperk ik er mij toe — door talrijke en uitvoerige kanttekeningen — vraagtekens te zetten bij het radikaal pessimistische mensbeeld van Adorno, dan heet het dat de 'zwarte wanhoop van Adorno' totaal ontbreekt.

Ofschoon ik er geen beter begrip bij de recensent van verhoop, voldoe ik toch aan zijn verzoek om mijn bezwaren tegen de Frankfurters te preciseren. Zou ik er mij toe beperken te verwijzen naar de passages, waarin ik kritische vraagtekens plaats bij hun gedachtengang (zoals p. 69-79, 117-119, 136-140, 144, 150, 159-164), dan zou ik geen blijk geven van mijn waardering voor het gebaar van de recensent, waardoor dit nawoord mogelijk werd.

In gekomprimeerde vorm kan ik mijn belangrijkste bezwaren duidelijk maken aan de stelling, die Adorno formuleert in zijn discussie met Popper: 'Nur dem, der die Gesellschaft anders denn die bestehende denken kann, wird sie (...) zum Problem'. Deze op zich juiste stelling leidt tot een onjuiste werkwijze, als zij niet in een bredere samenhang gezien wordt.

(a) Zij moet gekomplementeerd worden door haar tegenhanger: slechts wie de bestaande samenleving ziet als — zij het dan onvolkomen — oplossing van het probleem van het menselijk samenleven, komt tot een realistische voorstelling van een andere samenleving. Is men zich daarvan niet bewust, dan zal men, zoals de Frankfurters, licht over het hoofd zien wat de werkelijkheid ons kan leren over het maatschappelijk verwerkelijsbare; men komt dan tot een utopische voorstelling van wat de samenleving zou kunnen zijn.

(b) Deze stelling mag niet doen vergeten, dat de samenleving altijd (onvolkomen) opgelost en altijd (opnieuw) op te lossen *sociaal* probleem is. Geeft men zich — zoals de Frankfurters — geen rekenschap van het specifieke sociale probleem waarmee de samenlevende mensen gekonfronteerd zijn, dan zal men blind zijn voor de sociale ontwikkeling, die resulteert uit de sociale strijd, waarin de worsteling der samenlevende mensen om tot een bevredigende samenleving te komen zijn uitdrukking vindt.

(c) Deze stelling benadrukt iets dat samenhangt met het door mij uitgewerkte verschil tussen een bijenvolk en een menselijke samenleving. Houdt men deze samenhang niet in het oog — en dat doen de Frankfurters niet —, dan zal men in zijn analyse van de maatschappij, zoals zij, geen aandacht geven aan de actuele sociaal-politieke strijd en het onnodig achten, zich met zaken als sociale politiek en arbeidersbeweging bezig te houden.

Nawoord van A. Brand

De belangrijkste vraag die ik in mijn recensie stelde was hoe de keuze van bepaalde criteria, op grond waarvan het kritisch sociologisch bedrijf wordt uitgeoefend, verenigbaar is met de idee van wetenschap en het daaraan inherente begrip objectiviteit. Ik wees er in dit verband op dat Hoefnagels begrippen 'mens' en 'menschelijkheid' hier nauwelijks een uitweg bieden en dat zijn vlotte gebruik van deze termen al te meer verbazingwekkend is omdat we uit zijn boekje ook kunnen vernemen dat wij niet weten wat het begrip menselijkheid positief inhoudt. Ik sprak hier van Hoefnagels' 'onduidelijke anthropologie'.

Jammer genoeg omzeilt Hoefnagels deze vraag ook weer in zijn anti-kritiek. Hij beperkt zich tot de suggestie dat mijn citaten van zijn uitspraken op dit punt zijn gedachtengang 'niet helemaal betrouwbaar' weergegeven. Hij verwijst ons hier o.a. — met een uitroepeteken — naar de pp. 138-140, die aanvullende informatie zouden geven. Ik heb echter ook daar niets ontdekt dat mij aanleiding zou kunnen geven mijn opinie op dit punt te wijzigen. De voornaamste conclusie van het op deze pagina's gegeven betoog luidt dat 'strikt wetenschappelijk' niet te bepalen valt welk 'mensbeeld' de (kritische) socioloog hanteren moet. Als hij echter niet voor een ander (H. zegt niet welk) mensbeeld opteert dan in de huidige maatschappij wordt verwerkelijsd, kan hij het streven naar een betere maatschappij er wel aan geven. Aldus Hoefnagels. Men kan discussiëren over de logica van deze vaststelling, maar